

Tomasz Danilecki
Muzeum Pamięci Sybiru
w Białymstoku
ORCID: 0000-0001-9740-0390

Tatsiana Astrouskaya, *Cultural Dissent in Soviet Belarus (1968–1988). Inteligentsia, Samizdat and Nonconformist Discourses*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2019, ss. 232.

DOI: 10.15290/sp.2022.30.12

Choć o wydawnictwach nielegalnych ukazujących się po II wojnie światowej w BSRS jako pierwszy w Polsce pisał już w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. Wiesław Choruży¹, zagadnienie to nie jest specjalnie znane i – póki co – nie stanowi odniesienia dla badaczy polskiego niezależnego ruchu wydawniczego w okresie trwania systemu komunistycznego². A przecież z powodu bezpośredniego sąsiedztwa geograficznego, a przede wszystkim z powodu podobieństw i różnic społeczno-politycznych, zagadnienie to może stanowić ciekawy element w dyskusji nad istotą systemu komunistycznego w Polsce, a także nad postawami nonkonformizmu i sprzeciwu społecznego wobec tegoż systemu. Dlatego warto jest zwrócić uwagę na monografię białoruskiej badaczki Tatsiany Astrouskay, poświęconą niezależnemu ruchowi wydawniczemu na sowieckiej Białorusi, rozwijającemu się w latach tamtejszej „małej stabilizacji”, czyli „epoce dobrobytu”, która zapanowała w okresie rządów I sekretarza KC KPZS Białorusi Pietro Maszeraua (1965–1980). Monografia Astrouskay jest ósmym tomem w serii „Historische Belarus-Studien”, redagowanej przez Thomasa M. Bohna, jednego z najlepszych niemieckich znawców powojennej historii Białorusi. Autorka jest absolwentką filozofii Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku i Europejskiego Uniwersytetu Humanistycznego w Wilnie (studiowała na kierunku teoria społeczna i filozofia polityczna). Omawiana tu praca jest książkową wersją rozprawy doktorskiej obronionej w 2018 r. na Uniwersytecie w Greifswaldzie.

Książka składa się z pięciu rozdziałów zasadniczych, wstępu i zakończenia. We wstępie Autorka charakteryzuje historiografię zagadnienia, wymieniając

¹ Choruży 1994, s. 69–75. Autor oparł się przede wszystkim na artykułach białoruskiego badacza Jurasia Łauryka, publikowanych na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. O „oficjalnych” białoruskich literatach, jak np. Vasil Bykau, Uładzimir Karatkievicz czy Maksim Tank, którzy próbowali przemycać w swoich dziełach „nieoficjalne” treści, wspominali też Oleg Łatyszzonek i Eugeniusz Mironowicz (Łatyszzonek, Mironowicz 2002, s. 261–262).

² Trzeba jednak zauważyć, że na omawianą tu pozycję zwrócił wcześniej uwagę jeden z najlepszych obecnie znawców „drugiego obiegu” w Polsce Jan Olszek (Olszek 2020, s. 988–993).

m.in. II tom opublikowanego w Polsce *Słownika dysydentów*, w którym znalazły się biogramy czworga białoruskich dysydentów (Aleha Bembela, Łarysy Heni-jusz, Jauhena Kulika i Zianona Paźniaka), choć pomija milczeniem interesujący, kilkustronicowy wstęp do ww. biogramów, charakteryzujący białoruskie ruchy opozycyjne okresu powojennego³. Zauważa natomiast publikacje polskich badaczy: Wiktora Sukiennickiego czy Ryszarda Radzika. Opublikowana w pracy bibliografia wymienia także pozycje takich polskich (bądź żyjących w Polsce) autorów jak: Zygmunt Bauman, Andrzej Brzeziecki, wspomniany już Wiesław Choruży (jego nazwisko umieszczono błędnie wśród autorów, których nazwiska zaczynają się na literę G), Krystyna Gomółka, Oleg Łatyszonek, Dorota Michaluk, Eugeniusz Mironowicz, Małgorzata Nocuń, Małgorzata Ruchniewicz, Jan Szumski czy Jerzy Turonek, a także wydawnictwa działającego w Białymstoku Białoruskiego Towarzystwa Historycznego.

Wśród wykorzystanych przez Autorkę źródeł znalazły się bezdebitowe wydawnictwa przechowywane w archiwum Forschungstelle Osteuropa w Bremie, Białoruskim Archiwum Historii Najnowszej, Open Society Archives w Budapeszcie oraz w Białoruskim Państwowym Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki w Mińsku, Bibliotece Narodowej Białorusi w Mińsku, a także materiały Radia Wolna Europa. Część zdigitalizowanych materiałów i książek znalazła Autorka na stronie internetowej wspomnianego już Białoruskiego Towarzystwa Historycznego. Jak zauważyła, wiele źródeł do zagadnienia zapewne znajduje się ciągle w archiwach białoruskiego KGB, do których chwilowy dostęp mieli jedynie w 1991 r. członkowie Komisji Praw Ofiar Politycznych Represji działającej wówczas przy Radzie Najwyższej BSRR. Dla dopełnienia obrazu białoruskich środowisk dysydenckich szeroko czerpała Autorka z publikowanych i nagrywanych wspomnień białoruskich intelektualistów i dysydentów, ich listów i pamiętników pisanych w latach 1968–1988 (zwracając uwagę na ich „ezopowy”, pełen aluzji i niedomówień język, w którym zawierała się także „trzecia przestrzeń”, obszar „w-pomiędzy” [*in-between*]), tak charakterystyczna dla białoruskiej inteligencji przestrzeń, która „meandrowała między niezgodą a konformizmem, między samizdatem a wydawnictwami oficjalnymi, między dozwolonym a nieprawomyślnym”.

W całej pracy Autorka skupia się na środowisku pisarzy, co – jak podkreśla – wynika z jego specyficznej, wysokiej pozycji w społeczeństwie sowieckim, uprawniającej nie tylko do występowania w imieniu środowisk niedostatecznie reprezentowanych (w przypadku Białorusi byli to kołchoźnicy, zwykli żołnierze czy obrońcy tradycyjnej kultury i języka), ale także do negocjowania granic publicznych wypowiedzi. Główny nacisk kładzie Astrouskaya na postawy inteligencji piszącej i publikującej w języku białoruskim i postrzegającej

³ *Białoruś* 2007, s. 135–151.

siebie jako „głęboko zakorzenioną w tradycji białoruskiej”. Jak zauważa, ów „nacionalizm” miał kluczowe znaczenie dla przyspieszenia starań o uzyskanie niepodległości, a jednocześnie pozostaje on ciągle niedoceniany jako kluczowy element ówczesnego sporu między białoruską inteligencją a władzą.

Intencją Autorki było pokazanie, że zarówno samizdat, jak też idee dysydencje nie były rozpowszechniane tylko jednokierunkowo z centrum na peryferia. Dlatego postanowiła „prześledzić bardziej skomplikowane ścieżki wytyczane przez niepodlegające cenzurze idee na wschodzie, na zachodzie, w centrum i na peryferiach, w przeszłości i teraźniejszości, w oficjalnej i nielegalnej literaturze”. Skupiła się na nonkonformistycznych dyskursach panujących w środowisku białoruskiej inteligencji, stawiając przy tym szeroki wachlarz pytań: „W jaki sposób, w jakim stopniu i komu zostały one przekazane, czy i w jaki sposób mogły wpłynąć na peryferyjny i konserwatywny krajobraz sowieckiej Białorusi? W jaki sposób i w jakich warunkach mógł powstać i rozwijać się wśród białoruskiej inteligencji sprzeciw kulturowy w sytuacji naznaczonej wszechobecną lojalnością obywateli BSRB wobec rządów sowieckich? Czy ruchy dysydencje w krajach sąsiednich i w całym bloku socjalistycznym stanowiły wzór dla białoruskiego nonkonformizmu, czy też przeciwnie, u ich podstaw leżała rzeczywistość socjalistyczna, rusyfikacja i problemy lokalne? Czy efekt takiej walki był jeszcze bardziej drastyczny na sowieckich peryferiach, ponieważ skupiał się na ograniczonych problemach samookreślenia narodowego i dystansował się od bardziej uniwersalnych kwestii? Jak były dyskutowane i negocjowane przez inteligencję zarówno w publikacjach nieocenzurowanych, jak i oficjalnych granice tego, co autoryzowane i nieautoryzowane, aprobowane i nieakceptowane? Jak inteligencja (wypełniając bądź nie swą funkcję reprezentanta społeczeństwa lub adwokata niereprezentowanych) reagowała na szczególne wyzwania pisania i myślenia w systemie socjalistycznym?”

Rozdział 2, liczący sobie 23 strony, opisuje pojawienie się i rozwój białoruskiej inteligencji na przestrzeni stu lat, począwszy od lat sześćdziesiątych XIX w. Szczególny nacisk kładzie w nim Autorka na fenomen publikacji nielegalnych i niecenzurowanych, które pełniły zarówno rolę integrującą samą inteligencję, jak też stanowiły źródło komunikacji między nią a społeczeństwem.

W rozdziale kolejnym (34 strony) Astrouskaya skupia się na opisanu warunków społeczno-politycznych, w jakich przyszło funkcjonować białoruskiej inteligencji w latach chruszczowowskiej odwilży. Przedstawia lokalne reakcje na „Praską wiosnę”, zauważa wzrost represji politycznych w latach siedemdziesiątych i opisuje zmiany poprzedzające gorbaczowowską „pieriestrojkę”. W ostatnim podrozdziale zajmuje się kwestią stosunku tej inteligencji do religii.

W rozdziale 4 (32 strony), przedstawia sylwetki najważniejszych dysydentów, pisarzy: Vasilja Bykaua i Uładzimira Karatkievicza oraz poetki Łarysy Henijusz, a także opisuje najważniejsze nieformalne „organizacje” młodzieżowe, takie

jak „Majstrounia” („Pracownia”), animowana w latach 1980–1984 przez studentów mińskich uczelni: Uniwersytetu Białoruskiego i Instytutu Teatralno-Artystycznego czy „Tuteishyia” („Tutejsi”), gromadząca od 1987 r. grono młodych poetów, pisarzy, artystów i wykładowców.

Rozdział 5 poświęcony został warunkom powstania samizdatu na Białorusi, technikom produkcji, kanałom dystrybucji, tamizdatowi oraz zawartym w nich treściom. Astrouskaya zauważa w nim, że tematyka publikowanych treści nie ograniczała się do spraw białoruskiego języka i kultury, lecz obejmowała też kwestie polityczne, społeczne, ochrony środowiska, związane z interpretacją wydarzeń historycznych; odnosiła się także do literatury i poezji. Zauważa m.in. że wydawane w Białymstoku od 1956 r. białoruskie pismo „Niwa” i środowisko Białorusinów mieszkających w Polsce było swoistym „punktem tranzytowym”, przez który wędrowała w obie strony białoruska literatura. Podkreśla też, że fenomen tego środowiska wymaga odrębnych badań. W rozdziale 6 Autorka porusza problem antysemityzmu istniejącego wśród białoruskiej inteligencji, zaznaczając, że nie było to zjawisko dominujące.

Publikacja zawiera kilka tablic i diagramów oraz kilkanaście fotografii, przeważnie z opozycyjnych manifestacji, a także skanów białoruskiego samizdatu. Wśród dodatków znajduje się zestawienie analizujące życiorysy siedemdziesięciu przedstawicieli białoruskiej inteligencji, ich pochodzenie, wykształcenie, zawód czy przynależność partyjną. Opisuując to środowisko na podstawie publikowanych treści, Autorka dzieli je na cztery podstawowe grupy: oficjalną inteligencję twórczą, inteligenckich dysydentów, którzy formalnie zerwali z systemem sowieckim i których rzeczywisty wpływ na społeczeństwo był raczej marginalny, starą inteligencję narodową (np. Łarysa Henijusz), głęboko osadzoną w idei „narodowego odrodzenia” z początku XX w., i wreszcie opozycję ukształtowaną latami osiemdziesiątych XX w., powiązaną ideowo ze starą inteligencją, lecz szukającą inspiracji na Zachodzie.

Astrouskaya zauważa, że poziom nonkonformizmu w powojennej Białorusi był w omawianym okresie co najmniej umiarkowany. Powody takiego stanu rzeczy wymienia w zakończeniu pracy: „Białorusini odważnie walczyli z fašyzmem, budowali największe ciężarówki w ZSRR, latali w kosmos, aktywnie uczestniczyli w sesjach Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku. Białoruś ciężko pracowała, aby dostarczyć pozostałym republikom radzieckim produkty rolne i jej ekonomia szybko rosła dzięki inwestycjom z budżetu związkowego. Białorusini nie byli już »ciemnym narodem«, lecz szanowanym członkiem »rodziny narodów«”. Białorusini nie mieli też zbyt wielu powodów do niezadowolenia. Obszary życia społecznego, które stały się przedmiotem zainteresowania i celem młodzieżowego ruchu nonkonformistycznego lat osiemdziesiątych XX w., to odwrócenie długofalowych skutków kolektywizacji, takich jak: zniszczenie kultury wiejskiej, tradycyjnego stylu życia, moralności i estetyki.

Kolejnym obszarem budzącym niezadowolenie wśród białoruskiej inteligencji, w tym także wielu jej oficjalnych przedstawicieli, była szybko postępująca rusyfikacja języka i kultury. Warto jednak zauważyć za Autorką, że problem ten nie poruszał białoruskich mas, uważających własną kulturę za niższą, gorszą (czyż podobne procesy nie postępowały w tym czasie wśród Białorusinów mieszkających w Polsce?⁴).

Wśród opisywanych przez Astrouską czynników powstrzymujących rozwój białoruskiego ruchu opozycyjnego można dostrzec elementy podobne jak w Polsce: wpływ migracji ze wsi do miasta, odrywanie się od wiejskich korzeni i kultury, uważanej za gorszą, zacofaną, przy równoczesnej identyfikacji z kulturą miejską – w przypadku Białorusi – z kulturą i językiem rosyjskim, do dziś uważanymi za „lepsze”.

„Charakterystyczne dla białoruskiej inteligencji meandrowanie między kolaboracją a oporem – pisze Astrouskaya – znajduje wiele przykładów w całym bloku socjalistycznym. Ich uwzględnienie pozwala przenieść punkt ciężkości z niezgody jako zbioru aktów protestu na rozumienie procesów podejmowania decyzji i negocjacji wbudowanych w system relacji nie tylko między intelektualistami a władzami, ale także między intelektualistami, ich bliskimi i odległymi odpowiednikami, oraz kompleksu idei i przedstawień świata, na których opiera się każda biografia intelektualna”. W swej książce Astrouskaya stara się także dowiedzieć, że wiele oficjalnych publikacji białoruskich autorów podkopywało system w nie mniejszym stopniu niż samizdat. Np. wojenne utwory Vasilja Bykaua, choć publikowane oficjalnie, sprowadzały na autora ostrą krytykę prasową, ponieważ podważały oficjalną narrację na temat wojny i zmuszały do jej rewizji.

Jak podsumowuje Autorka, przypadek BSRS stanowi interesujące pole do badań granic i zależności między inteligencją stanowiącą część oficjalnego establishmentu w państwach komunistycznych i inteligencją dysydencką. Takie ukazanie warunków działania nonkonformistów na pograniczu kultur i systemów powinno – jak już wspomniałem na początku – stanowić dla badaczy polskiego nonkonformizmu doskonały materiał do porównań, a przez to także do opisu istoty systemu komunistycznego w Polsce.

Bibliografia

- Astrouskaya T. (2019), *Cultural Dissent in Soviet Belarus (1968–1988). Intelligentsia, Samizdat and Nonconformist Discourses*, Wiesbaden.
- Białoruś (2007), w: *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, red. nac. J. Kochanowski, Warszawa.

⁴ Zob.: Sadowski 1995, s. 20.

- Choruży W. (1994), *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981–1990*, Białystok.
- Łatyszonek O., Mironowicz E. (2002), *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku*, Białystok.
- Olaszek J. (2020), Tatsiana Astrouskaya, *Cultural Dissent in Soviet Belarus (1968–1988)*. *Intelligentsia, Samizdat and Nonconformist Discourses*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2019, ss. 232. *Historische Belarus-Studien*, „Kwartalnik Historyczny” nr 4, s. 988–993, por.: http://kh-ihpan.edu.pl/images/KH2020-4/Recenzje/08_07_Olaszek.pdf (dostęp 15.10.2021).
- Sadowski A. (1995), *Pogranicze polsko-białoruskie: tożsamość mieszkańców*, Białystok.